

as recognition of Polish postwar eastern borders by Polish elites, especially by the émigré community, as well as the recognition of Ukrainians' rights to Lvov and Lithuanians' rights to Vilnius.

The changes in the awareness of Polish society which stimulated the process of the acceptance of Ukrainians' aspirations for independence and then led to the acceptance of the independent Ukrainian state in the borders established in 1991 resulted in the change of the national identity of Poles, who began to perceive Ukraine as their neighbour and partner in international relations.

Eminent Russian scholar from Moscow Lilia Shevcowa (cited in the paper after an article about J. Giedroyc in Novaya Polsha, 2010, no 9 (122) and Ukraina in Kak Viekha [in:] Odinskaya Dzerjava) claims that without the recognition and acceptance of independent Ukrainian and without the establishment of partnership relations with Ukraine, Russia will not be able to free itself from its neo-imperialist ambitions, ambitions which are destructive for Russia and threatening the security of Europe.

УДК 373.5.015.31:17.022.1

І. С. Булах, Н. М. Коробка

Вивчення проблеми морального зростання особистості підліткового віку

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових позицій вчених стосовно вивчення розвитку моральності особистості періоду дорослішання.

Ключові слова: *особистісне зростання, моральність, моральне зростання підлітка, період дорослішання, моральні цінності, моральні норми.*

Постановка проблеми. Процес демократизації сучасного суспільства значною мірою залежить від того, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки у тому життєвому просторі, який твориться її особистими взаємодіями (діяльністю, взаєминами, спілкуванням).

У сучасної молоді, з одного боку, значно зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, з іншого, – спостерігається явище поступової примітивізації свідомості та самосвідомості. Внаслідок цього – часті прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму та втрата підростаючим поколінням почуття відповідальності, які призводять

до деформації нормативно-ціннісної сфери зростаючої особистості, особливо у підлітковому віці, викликають занепокоєння батьків, педагогів та потребують пильної уваги науковців. Відомо, що процес переходу від дитинства до дорослості відбувається гостро й часто досить драматично, і в ньому найвиразніше переплітаються суперечливі тенденції особистісного розвитку.

У сучасних соціальних умовах у поведінці підлітків співіснують як негативні тенденції (невизнання суспільних обов'язків, девіантність, відсутність ідеалів, втрата романтизму та зниження значущості загальнолюдських чеснот), так і позитивні (соціальна невимушеність, впевненість у собі, розкутість, прагнення до успіху, творчості та вираження власної індивідуальності). Незважаючи на певні протиріччя, головним досягненням підлітка є набуття якісно нового рівня особистісного зростання, коли завдяки засвоєнню нової соціальної позиції реально структурується його свідоме ставлення до себе як до дорослої людини.

Виклад основного матеріалу. Проблема особистісного зростання, починаючи з середини минулого століття, була об'єктом уваги багатьох психологічних напрямів (психодинамічного, диспозиціонального, соціально-когнітивного та ін.). Все ж у розумінні феномена «особистісне зростання» смислові акценти вчених не співпадали, однак спільною у більшості наукових підходів визнається ціннісна самореалізація природних потенціалів людини.

На нашу думку, найвиразніше цей феномен репрезентований у межах гуманістичного та феноменологічного підходів. У змістовний контекст поняття «особистісне зростання» представники цього підходу поклали наступне: активний процес функціонування людини, яка здійснює вільні вибори між діалектично пов'язаними «цінностями зростання» і «цінностями здорового регресу» (Г. Оллпорт); змінювання як «рух вперед і вгору» в міру того, як людина піднімається в ієрархії потреб, постійне змінювання як вільний рух «самоактуалізації потенціалів людини» (А.Маслоу); конструктивна організмична потреба розвиватися й удосконалюватися, змінювання способів сприйняття власного внутрішнього «Я» (К.Роджерс); процес здійснення життя вільною, соціально інтегрованою особистістю, що має духовну основу (Р. Мей); самореалізація як пробудження і самоздійснення прихованих можливостей людини, самоактуалізація через переживання свого «Я» як синтезуючого духовного центру (Р. Ассаджолі). Отже, джерелом особистісного зростання визнавалися природні потенціали

людини, що первісно містили у собі тенденції самореалізації чи самоактуалізації, завдяки яким особистість зростає зсередини, і зумовлюється становленням власної «Я-концепції» [10].

В останнє десятиріччя увага дослідників сконцентрувалася навколо проблеми особистісного зростання людини. У віковій та педагогічній психології інтенсифікується вивчення мотиваційно-ціннісної сфери особистості підліткового віку (М.Й. Боришевський, І.В. Дубровіна, А.О. Реан, Л.А. Регуш); докладно обґрунтовуються соціально-психологічні умови самоствердження і самовизначення підлітка (В.А. Аверін, Т.П. Гаврилова, В. С. Мухіна та ін.); аналізується процес «співпрожиття» через набуття загального досвіду культурної продуктивності психолога і підлітка (О.Г. Лідерс); активізуються психологічні засоби відкриття підлітком внутрішнього «Я» (Г.І. Ісуріна, С.Н. Макшанов та ін.) [1; 3; 4; 6].

Зарубіжні психологи також спрямовують свої дослідження на вивчення різних аспектів особистісного зростання підлітків, зокрема розглядається роль статевої ідентифікації (К. Гіллган, М. Кле), робиться акцент на побудові та переоцінці системи цінностей (Ф. Дольто, Г. Крайг, Л. Хоффман), обґрунтовуються процеси інтерналізації та лібералізації ціннісно-нормативних уявлень молоді (Х. Ремшмідт, Р. Хевігхерст), моделюються конфліктні ситуації і моральні рішення в них (Р. і Д. Байярди, Дж. Снайдер), відтворюється суб'єктивний досвід підлітків про унікальність їх власних переживань (Д. Елкінд), характеризуються санкціоновані та несанкціоновані прагнення до просторової автономії (Ф. Райс) тощо [8; 9].

У сучасних варіантах психологічних словників особистісне зростання визначається як «активний процес становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свій майбутній життєвий шлях» (Т.М. Титаренко); як «розгортання особливої діяльності переживання особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх стимулів, коли вона, здійснивши вчинок, сприймає себе новою, такою, що виходить за межі попередньої даності» (О.Г. Лідерс) [3; 6].

Сьогодні з позицій особистісно орієнтованого підходу до виховання підкреслюється значущість розв'язання проблеми особистісного зростання людини. В ракурсі інноваційних ідей цього підходу накреслено нові шляхи зростання, що пов'язані із забезпеченням становлення морально-духовної самосвідомості та особистісних цінностей вихованця (І.Д. Бех) [2].

Здійснений нами аналіз показав, що проблема особистісного розвитку і виховання у період дорослішання розв'язується багатьма дослідниками з

позиції усунення у підлітків особистісних деформацій та асоціальних проявів поведінки: дезадаптивності (Н.Ю. Максимова, Є.В. Новікова, С.І. Подмазін), деструктивності (А. М. Прихожан, О.Т. Соколова, Т.І. Юферева), егоцентризму (Є.В. Гейко, Н.В. Жутікова), агресивності (А.О. Реан, Л.М. Семенюк), акцентуованості (В.С. Битенський, І.М. Бушай, А.Є.Личко), девіантності (Н.В. Дмитрієва, Н.С. Курек), адиктивності (Ц.П. Короленко, С.А. Кулаков). Більшість же методів виховання підлітка презентується як засоби профілактики і корекції його особистісних якостей та асоціальних форм поведінки. При цьому майже нівельоване безумовне ціннісне ставлення до особистості підлітка як суб'єкта активності, що може вільно і відповідально творити свій життєвий простір, власну філософію буття [3; 4; 5; 6; 11; 12; 13].

На нашу думку, відповідь на питання «що саме лежить в основі особистісного зростання людини в період підлітковості» вимагає використання наступного гуманістичного положення: лише вивчаючи природу здорової особистості, яка здатна до актуалізації власних потенційних можливостей і володіє позитивною системою мотивації, емоцій, цінностей, спрямованості, самоусвідомлення, можна віднайти засади повноцінного зростання.

Як виявилось, змістовно-сміслові контексти понять «особистісне зростання» та «моральне зростання» є синонімічними і прихильники особистісного підходу однаковою мірою використовують їх у процесі побудови психологічних моделей особистісного розвитку людини. Кожна модель відрізняється базовими компонентами, які займають у ній домінантне положення. Згідно з теоретичними положеннями того чи іншого вченого на передній план висувається провідне утворення: спрямованість, емоція, переживання, мотив, свідомість.

Підґрунтя для розгортання досліджень у напрямку морального зростання особистості закладали протягом минулого століття зарубіжні вчені. Одними з перших робіт, які були присвячені вивченню моральних знань, понять і суджень дітей, були теоретичні розробки швейцарського вченого Ж. Піаже. Дослідник, вивчаючи ставлення дітей до правил гри, виділив дві послідовні стадії розвитку моральних суджень: слідування етиці примусу та слідування етиці співробітництва. На першій стадії діти обмежені правилами гри, які їх стримують, оскільки ці правила уособлюють владу дорослих, а тому є обов'язковими. Крім того, правила символізують непорушний порядок речей і діти повинні їм беззаперечно підкорятися. На другій стадії в результаті

спілкування з оточуючими, діти усвідомлюють, що правила неабсолютні, – їх можна змінювати за загальною згодою. Виходить, виконання суспільних обов'язків, дотримання норм починають усвідомлюватися як зовнішні закони, що є відносними. Отже, здобуваючи у власний досвід такий рівень моральних знань, діти поступово рухаються від гетерономії (інакше кажучи – «управління ними з боку дорослих») до автономії («самоврядування»). Ж. Піаже стверджував, що єдиним джерелом моралі є ціннісне схвалення з боку суспільства. Згідно з його позицією, етика являє собою систему моральних та соціальних норм, що діють у певній суспільній формації. Якими б не були моральні судження дитини – гетерономними чи автономними, прийнятими під тиском чи виробленими свідомо, – її етика завжди соціальна.

Одне з найважливіших положень теорії Ж. Піаже полягає у тому, що зміни в моральних судженнях дитини пов'язані зі зростанням її інтелектуальних знань зі змінами поведінки у соціальному оточенні. За позицією Ж. Піаже, протягом періоду дорослішання стадія етики співробітництва обов'язково витіснить стадію примусу [8].

Американський психолог Ф. Райс, проаналізувавши роботи Ж. Піаже, поставив під сумнів висновки вченого. У своїх спостереженнях він відмітив той, факт, що нерідко підлітки та, навіть, дорослі підкоряються законам і правилам не за власним переконанням, а лише з остраху покарання. Відповідно, порушуючи загальноприйняті норми, вони не жалкують про зроблене, а думають тільки про те, якби не потрапитися. Іншими словами, такі люди так і не зробили крок від гетерономії до автономії, від моралі примусу до етики співробітництва. Отже, як підкреслив вчений, було б недоцільно завжди категорично пов'язувати вікові показники особистісного розвитку людини зі стадіями її морального розвитку. Дитина, підліток, дорослий – людина будь-якого віку може знаходитися на будь-якій стадії морального становлення. Певно, що в цьому одна з причин того, що висновки Ж. Піаже поширювалися не тільки на дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, але й на підлітків [8].

Все ж прихильники теорії Ж. Піаже, у тому числі й Л. Кольберг, підтримували більшість положень його теорії, але при цьому уникали «закріплення» певних стадій морального розвитку за конкретними віковими етапами онтогенезу. Проаналізувавши наукові позиції та дослідницьку діяльність Л. Кольберга з аспекту морального зростання в період дорослішання, нами було з'ясовано, що вченого цікавив не моральний досвід

підлітків, а хід їхніх думок в процесі формування моральних суджень. Цей вчений виділив три провідних рівня розвитку моральної свідомості індивіда: доморальний рівень, коли дитина керується своїми егоїстичними спонуканими; рівень конвенційної моралі, тобто орієнтацій, спрямованих на задані ззовні норми й вимоги; насамкінець, рівень автономної моралі з характерною орієнтацією на стійку внутрішню систему принципів [3].

Як виявилось, зарубіжні дослідники (Л. Кольберг, Ж. Піаже, Ф. Райс) пов'язують моральне зростання особистості з провідною роллю когнітивного, раціонального компонента її свідомості. Це примушує людину врегулювати власну поведінку відповідно до вимог суспільної моралі. Однак, поза увагою цих вчених лишилися процеси осмислення особистістю моральних норм, привласнення цих норм до її внутрішнього світу та особливості набуття останніми емоційного, суто особистісного забарвлення.

Широке розповсюдження в англійських та європейських країнах отримала психосоціальна модель, розроблена Р. Хевігерстом. Його положення поєднують у собі раніше розроблені концептуальні позиції вчених, що займалися проблемами психічного та морально-духовного розвитку особистості в період дорослішання. Вчений сформулював завдання розвитку в підлітковому віці, що полягають у становленні тих особистісних якостей, які необхідні самому індивіду і які відповідають суспільним запитам. Це психічні функції та установки, які особистість повинна набути до певного моменту свого життя в процесі психологічного дозрівання під впливом як соціальних очікувань, так і за допомогою власних зусиль. Успіх вирішення завдань розвитку, як запевняв Р. Хевігерст, значною мірою визначається мораллю і культурою суспільства.

Вчений виділив вісім головних завдань розвитку, які повинні бути розв'язані у підлітковому віці:

- прийняття власної зовнішності і вміння володіти тілом;
- формування нових, більш зрілих взаємин з однолітками обох статей;
- прийняття чоловічої або жіночої соціально-сексуальної ролі;
- досягнення незалежності від батьків та інших дорослих;
- підготовка до трудової діяльності, що могла б забезпечити економічну незалежність;
- поява мотивів нести соціальну відповідальність і розвиток етичної поведінки;
- набуття системи індивідуальних цінностей та моральних принципів, якими можна керуватися у власному житті;

– самовизначення у міжособистісних взаєминах та у ставленні до релігії і власної ідеології (системи загальнолюдських цінностей).

Останнє завдання Р. Хевігхерст вважав головним, всі інші другорядними щодо нього. Провідною цінністю молодих людей, як підкреслював вчений, у сучасному світі стає самовизначення особистості; воно не може бути замінене такими аспектами, як формування ідентичності, як вибір професії, як підготовка до майбутнього сімейного життя. Крім того, Р. Хевігхерст виділив п'ять ступенів морального становлення підостаючої особистості, пов'язуючи їх як з поведінкою в певних життєвих ситуаціях, так і з особистісними властивостями молодої людини. Моральне становлення особистості розпочинається з доморального ступеня, надалі проходить егоцентричний та конформістський ступені, потім вона піднімається на ірраціонально-нормативний – і, зрештою, завершується процес становлення на раціонально-альтруїстичному, який являє собою найбільш зрілу форму морально-духовної поведінки індивіда [3; 9].

За позицією В. Хоффмана, основний процес морального розвитку припадає саме на підлітково-юнацький вік. У підлітків з'являється здатність подивитись на світ «іншими очима» і побудувати власну систему цінностей, яка відмінна від батьківської. Переоцінка цінностей, як підкреслював В.Хоффман, виступає центральним моментом морального зростання в отрочстві. Моральний розвиток, на думку вченого, відбувається на основі трьох частково співпадаючих шляхів. Перший – заснований на тривозі стримування, тобто соціально належна поведінка викликана страхом перед покаранням. Другий шлях уособлює моральну перспективу, яка сполучає в собі здібність особистості розуміти та поділяти почуття інших зі здібністю когнітивного потенціалу. Третій шлях визначає моральне зростання підлітків та юнацтва, і реалізується він завдяки розвитку мислення на рівні формальних операцій. Щоб сформувати свою власну систему цінностей, за позицією В. Хоффмана, необхідне формальне мислення. Тільки на його основі підліток здатен оцінювати альтернативи, використовувати логіку причинно-наслідкових зв'язків, розмірковувати про своє майбутнє, будувати і перевіряти гіпотези, переоцінювати інформацію, переформулювати поняття. Отже, використання формально-операційного інтелекту з його можливостями інтроспекції та гіпотетичного міркування є провідним моментом у моральному становленні підостаючої особистості. Проте три типи морального зростання не є хронологічними стадіями. Згідно з

В.Хоффманом, вони можуть співіснувати як у підлітково-юнацькому, так і в дорослому віці [1; 8].

Узагальнивши наукові положення інших вчених з проблеми морального зростання особистості, Г. Крайг продемонструвала щодо цього власну позицію. Вона поставила питання про генезис моральних почуттів у дитинстві, отрочстві та юності. На її думку, якщо вчені розберуться у цьому процесі, то практики зможуть виховувати велику кількість тінейджерів з нормативно врегульованою поведінкою, які будуть дотримуватися соціальних порядків.

Провідним психологічним фактором морального зростання підлітка, за Г. Крайг, є становлення ціннісного Я його особистості та відносної незалежності і взаємозалежності. Вирішення цього питання потребує глибокого вивчення походження моральних почуттів тінейджерів. Становлення Я у перехідному віці, як відомо, нерозривно пов'язано з самопізнанням. На друге місце Г. Крайг поставила такий соціальний фактор, як референтна група та значущі дорослі. І, зрештою, останній фактор вчена пов'язувала з сім'єю, яка має особливий потенціал щодо емоційної підтримки тінейджерів у процесі їх особистісного становлення. При цьому скоріше не підліток повинен адаптуватися в сім'ї, а навпаки, сім'я повинна пристосовуватися до його зростаючої незалежності. Наскільки благополучно відбувається ця взаємоадаптація батьків і дітей, настільки без труднощів і криз проходить становлення моральних почуттів та ідентичності тінейджерів [7].

Здійснений нами теоретико-емпіричний аналіз процесів особистісного та морального зростання у підлітковий період онтогенезу підвів до утвердження у роботі наступних положень: 1) тісне співвідношення смислового поля конструктів «особистісне зростання» і «моральне зростання» дає підстави визначити психологічною основою особистісного зростання підлітка процес становлення його моральної самосвідомості; 2) особистісне зростання підлітка, акумулюючи в своїй основі процес становлення його моральної самосвідомості, має моральні витoki; 3) моральні витoki особистісного зростання підлітка представлені в аксіологічному вимірі, як безумовне ціннісне ставлення до іншого [3].

Отже, специфіка особистісного зростання в період підлітковості полягає у тому, що процеси самоусвідомлення, самоствердження й самореалізації підлітка набувають нового якісного змісту. Для цього періоду онтогенезу характерне розширення смислових меж складного особистісного утворення –

моральної свідомості. Остання є засадою якісно нової рефлексивної субдомінанти – морально-духовної самосвідомості підлітка.

Таким чином, у процесі вивчення особистісного зростання підлітка суттєвим для нас є простір самоусвідомлення. Основними формами морального зростання підлітка стають складні моральні самопочуття (емоційно-ціннісні переживання): сором і вина, честь і гідність, совість і відповідальність. Саме ці форми заповнюють феноменальне поле моральної самосвідомості підлітка. Їх смисловий рівень – це ціннісне самоставлення, яке виступає у нерозривній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до іншого. Епіцентром особистісного зростання підлітка стає оформлення в структурі його самосвідомості такого стійкого конструкту, як нормативне «Я». В полі нормативного «Я» знаходяться особистісні утворення підлітка – моральні якості – самоцінності (відповідальність, доброта, справедливість, співчутливість та ін.). Найважливішою самоцінністю підлітка є відповідальність, яка являє собою інтегративне особистісне утворення, що структурується в процесі моральних взаємодій з сукупності його позитивних моральних якостей.

Л і т е р а т у р а

1. *Аверин В.А.* Психология детей и подростков: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. – Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В.А., 1998.
2. *Бех І.Д.* Від волі до особистості. / Бех І.Д. – Київ: України-Віта, 1995.
3. *Булах І.С.* Психологія особистісного зростання підлітка. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.
4. *Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип. – Москва: Издательский центр «Академия», 1999.
5. Наш проблемный подросток: понять и договориться / Под ред. Л.А. Регуш.– Санкт-Петербург: Союз, 2001.
6. Психология подростка. Полное руководство / под ред. А.А. Реана – Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
7. Психология развития / Г.Крайг, Д.Бокум. – 9-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2005 (Серия «Мастера психологии»).
8. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста. - Санкт-Петербург: Питер, 2000.
9. *Ремшмидт Х.* Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. – Москва: Мир, 1994.
10. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург: Питер, 2006.

11. Kohlberg L. The development of children's orientation toward a moral order, J: Sequence in the development of moral thought. Vita humana. – 1963. – N 6.
12. Rogers C.R. A theory of personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework / S.Koch (Ed.). Psychology: a study of a science. - N.Y.: McGraw-Hill, 1979. – V.3.
13. Thomae H. Ansätze zu einer Theorie der Reifezeit // Vita humana. - 1969. - V. 12 (1-2). - 21 Is.

I. Bulakh, N. Korobka. The studying of the problem of moral growth of the teen-ager's personality.

The article contains the theoretical analysis of the scientific positions of the scholars concerning the study of moral growth of teen-agers personality.

Keywords: *personal growth, morality, moral growth of the teen-ager personality, moral values, moral norms.*

УДК 159.9.07-051

Т. В. Бушуєва

МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОДІАГНОСТА: ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ

Розглядається проблема розробки моделі особистості спеціаліста. Проаналізовані підходи до побудови моделі особистості психодіагностів; визначені вимоги до цієї моделі як критерію якості підготовки фахівців.

Ключові слова: *модель особистості спеціаліста, професійно важливі якості, психодіагностична діяльність.*

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві провідна роль інноваційного вектору розвитку позначається в професійній сфері, зокрема, динамікою вимог до особистості фахівця. Для успішного здійснення професійної діяльності недостатньо тільки спеціальних знань та вмінь, а необхідна наявність певних особистісних якостей. В першу чергу, це стосується таких спеціальностей, де особистісний фактор суттєво визначає ефективність професійної діяльності. Це професії типу «людина-людина», до яких відноситься і професія психолога.

Психологічний аналіз професійних якостей, необхідних спеціалісту-психологу, особливо – практичному психологу, стає необхідним, оскільки суспільна ситуація сформувала «державне замовлення» на практичного психолога для систем освіти, професійної орієнтації, консультування тощо.